

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 2(25), с. 180–184

Аналізуються проблеми формування професійної ідентичності сучасної молоді.

Проблема ідентичності в психології не є новою, проте і тепер залишається актуальною, навіть після того, як упродовж понад ста років чимало видатних психологів і соціологів прилучались до вивчення цього психологічного феномена (З. Фрейд, Ч. Кулі, Дж. Мід, С. Л. Рубінштейн, Е. Еріксон та ін.).

Ідентичність як складова самосвідомості та ідентифікація як механізм соціалізації індивіда розглядалися в працях А. В. Алексєєвої, Н. В. Антонової, Т. С. Баранової, Г. Брейкуела, А. Ватермана, П. І. Гнатенка, С. Д. Максименка, Дж. Марста, Дж. Міда, В. В. Москаленко, Е. Еріксона, Л. Є. Орбан, В. М. Павленка, М. І. Пірен, В. Г. Романової, С. Серіно, В. В. Століна, С. Страйкера, Т. М. Титаренко, А. К. Толмасової, З. Фрейда, Ю. Хабермаса, В. Ю. Хосстінець, М. О. Шульги та ін.

У межах вивчення проблематики соціальних груп і процесів ідентифікації розглядалися особливості етнічної, національної, гендерної, політичної ідентичності, а також професійної ідентичності (О. П. Бохонюк, М. Ю. Варбан, М. І. Кривоконь, Л. Б. Шнейдер, Є. В. Чорний).

“Ідентичність є результатом активного процесу, що супроводжується появою у людини відчуття власної неперервності, тотожності і визначеності внаслідок належності до певного надіндивідуального цілого” [2, 51].

Незважаючи на великий обсяг емпіричних даних та розробку різних теоретичних підходів до їхньої інтерпретації, шляхи практичного розв’язання проблем ідентичності сучасної людини багато в чому залишаються нез’ясованими.

Ще й дотепер у багатьох працях вживаються різні дефініції понять “ідентичність”, “ідентифікація”, немає єдиної думки щодо співвідношення феноменів ідентичності і концепції “Я”, не вирішені питання про ситуативність та “стабільність-

динамічність” різних видів ідентичності, про її доволільність або недовільність; немає єдиного погляду на структуру ідентичності та взаємозв’язок її компонентів.

Пояснюється це тим, що ідентичність є одним із фундаментальних компонентів і механізмів розвитку самосвідомості, а цей процес опосередковується соціокультурними та історичними обставинами життя, індивідуальним життєвим шляхом людини, тобто чинниками, які тепер постійно змінюються, відрізняючись надзвичайно високою динамічністю.

Люди, потрапляючи у нові соціально-економічні умови, змушені адаптуватись до них, надаючи відповідного змісту і спрямування усім проявам своєї соціальної активності.

Глобальна криза “надіндивідуального цілого”, яка охопила сучасне суспільство, зумовила формування нових моделей соціальної поведінки людей та конструювання іншої персональної системи цінностей, безпосередньо вплинула на визначення ідентифікаційних структур. Як наслідок цього все більше відчувається потреба у переосмисленні соціально-психологічного трактування процесу ідентифікації особистості з урахуванням об’єктивних змін, що сталися в структурі його здійснення. З урахуванням зазначеної мети важливо проаналізувати роботи, які відрізняються вираженим методичним спрямуванням, адже вони призначені не вивченню психологічних механізмів, а проблемі формування професійної ідентичності, тобто в цілому спрямовані на вироблення практичних рекомендацій. При цьому найчастіше йдеться про ідентифікацію особистості майбутнього фахівця (як засіб професійної адаптації).

На теоретичному рівні досліджувалися різні аспекти ідентифікації, функціонування іден-

тичності в структурі самосвідомості, зв'язок суб'єктивного смислу ідентичності з атитюдами, мотиваційні механізми, співвідношення індивідуальних і групових чинників ідентифікації тощо.

За межі наукового розгляду професійної ідентичності випали такі специфічні для соціальної психології проблеми, як зв'язок самоактуалізації особистості із соціально-економічним тлом, що створилося на цей час у державі; з рівнем матеріального, духовного і правового забезпечення її громадян; з режимом відкритості-ізольованості суспільства щодо інших держав світу; з особливостями організації сучасного професійного співтовариства у його різних формах.

Зокрема, питання впливу особливостей професійної взаємодії на ідентифікацію особистості спеціально не вивчались, а в контексті самовизначення і соціалізації індивіда розгляд професійної ідентифікації зміщувався у площину розвитку професійних здібностей, компетентності, інтенсифікації професійної праці. Соціально-психологічні механізми професійної ідентичності розглядались в основному як чинник закріплення індивіда у професії.

Окрім цього, необхідно мати на увазі, що результати досліджень ідентичності, які було отримано у різні періоди минулого століття, далеко не завжди можна використати для коректного пояснення особливостей самосвідомості людей-громадян сучасного суспільства.

Як усі інші складові наукового пізнання, пов'язані з аналізом соціальних реалій, соціальна психологія не може залишити поза увагою зміни, що відбуваються насамперед у самому предметі її досліджень — у поведінці людей та функціонуванні утворених ними груп.

Серед традиційних проблем цієї категорії неважко виділити такі, що виявляють особливо сильну прив'язаність до соціального контексту, до змін соціального буття, що знаходить безпосереднє відображення у суб'єктивних сприйманнях, реакціях та поведінці людей.

Прикладом може бути завжди актуальна (у різних парадигмах, за різних соціально-економічних умов) проблема професійного самовизначення особистості, зокрема її професійної самосвідомості.

Ця проблема формувалася на тлі довічних протиріч між інтересами суспільства і особистості ("обов'язок" і "свобода волі"), як віддзеркалення протистояння суспільної потреби у зростанні сукупного продукту праці та у відповідному розподілі людських ресурсів (раціональний компо-

нент) і прагненні людини до задоволення власних, суб'єктивних потреб, у тому числі за допомогою професійної праці (ірраціональний компонент).

Варто зазначити, за умов радянського ладу з його плануванням в усіх сферах матеріального й інтелектуального виробництва завжди домінував суспільний інтерес. Тоталітарні режими, як відомо, уніфікували цільові орієнтування професійного самовизначення особистості, звівши до мінімуму вплив на нього суб'єктивних прагнень, уявлень, бажань. Отож, роль головного чинника у професійному становленні індивіда належала ситуації як сукупності історично обумовлених складових реального суспільного буття.

Актуалізація суб'єктивно-психологічного плану поставала у цьому випадку в усиченому варіанті, який відповідав лише потребам інтенсифікації професійної праці. Враховувались передусім компетентність, далі — декларувалась (без практичних наслідків для масових професій) важлива роль певних здібностей і, нарешті, робились епізодичні спроби визначити мотиви вибору професії, з метою впливу на них та приведення у відповідність із офіційно встановленими напрямками "професійної орієнтації".

Саме в такому ключі була виконана величезна кількість робіт із психолого-педагогічних питань професійного становлення студентської молоді [5].

За даними колишнього Держкомвидаву СРСР за перше десятиріччя профорієнтаційного буму (1975–1985) в країні видано понад 10000 публікацій з відповідної тематики, але тепер лише поодинокі з них становлять певний науковий інтерес (О. А. Асмолов, І. В. Дубровіна, К. К. Платонов, Є. О. Клімов, А. К. Маркова, Б. О. Федоршин та ін.).

Разом з цим, значний за обсягом емпіричний матеріал, що був накопичений психологами і педагогами усіх радянських республік, може бути заново осмислений і, за можливості, використаний, але з принципово інших позицій.

Насамперед предмет нових досліджень з проблем професійної самосвідомості, в тому числі проблем професійної ідентифікації, має бути визначений у контексті нових соціально-психологічних реалій, характерних для України початку ХХІ ст.

Виходячи з того, що на зміну ідеї адаптування людини до жорсткої структури прийшло визнання необхідності її пристосування до життя у швидко змінюваних ситуаціях, акценти у дослідженнях з проблем професійного становлення осо-

бистості зміщуються з професійно значущих особистісних диспозицій на мотиваційний потенціал Я-структур.

У зв'язку з цим вимальовується така послідовність актуальних завдань прикладного плану:

- визначення *змін* у системі соціально-психологічних чинників професійного самовизначення індивіда в сучасній Україні;
- оцінка *ролі* цих змін у формуванні професійної самосвідомості молодого людини;
- аналіз обумовлених ними стратегічних рішень та типових *трансформацій поведінки* — індивідуальної, групової, масової.

Докорінних змін потребує і сам метод аналізу соціально-психологічних явищ, у тому числі професійної ідентичності, концепції “Я-професіонала”, професійної самосвідомості в цілому. На запитання: “Чи здатна соціальна психологія в її традиційних парадигмах запропонувати адекватні стратегії і методи для вивчення нової соціальної діяльності?” — теоретики дають однозначну відповідь: “Ні” [1, 7].

Обговорюючи перспективу зміни парадигми, Г. М. Андреева звертає увагу на те, що в соціальній психології тривалий час панувала ідея певної непохитності законів соціальної поведінки, адекватних стабільному суспільству; що така змінна, як “стабільність-нестабільність” взагалі не фігурувала у дослідженнях упродовж тривалого часу; що особистість постає у дослідженнях минулих років надто схематично, поза реальними умовами її існування — або як носій виключно індивідуальних рис (американський варіант), або як зразок колективістської психології (комуністичний варіант).

“На тлі загальної вимоги більшого врахування соціального контекста у соціально-психологічних дослідженнях однією з найістотніших характеристик нової орієнтації є прийняття ідей соціальних змін як однієї з центральних у методології” [1, 10].

У зв'язку з цим вводиться доволі об'ємне поняття зміни як фундаментальної характеристики соціального оточення, що подається не в термінах перетворення технологічних, соціальних, політичних структур, а з включенням характеристик пов'язаного з ними просування психіки індивіда на інші рівні розвитку.

Тешфел, автор ідеї універсального характеру соціальних змін, пише з цього приводу: “Змінюючи себе, індивід змінює соціальне середовище, змінюючи його, змінюється сам” [7, 24].

Другою фундаментальною категорією сучасної соціальної психології залишається категорія “дії”. Ця категорія (“дія”, “вчинок”, “діяльність”) у радянській психології тривалий час успішно використовувалась як системотворний чинник у різних галузях дослідницької практики.

Слід зазначити, що ідея визначення закономірностей прояву соціальної активності людей на основі суб'єктивного смислу реальної ситуації не була і не є новою.

Упродовж минулого століття, як відомо, було презентовано чимало теорій, які пов'язували дію особистісних і ситуаційних чинників, але домінуючу роль надавали або тим, або іншим.

У радянській психології знайшов визнання й активно розвивався підхід, оснований на більш збалансованій оцінці ролі особистісних диспозицій і реальних ситуацій у проявах соціальної активності індивіда (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, Г. С. Костюк, П. Р. Чамата, Г. М. Андреева, М. І. Бобнева, А. В. Петровський, І. С. Кон, С. Д. Максименко та ін).

Проте, такий підхід реалізувався в основному на рівні фундаментальних досліджень. Що ж до прикладних, якими у переважній більшості є соціально-психологічні, та суб'єктивно-внутрішній вимір в них найчастіше був або зовсім відсутній, або поставав лише формально, не впливаючи ні на формулювання завдань, ні на визначення методики дослідження. Отже, пріоритетну роль відігравали ситуаційні чинники.

Але згодом у соціальній психології поступово закріплюються більш складні уявлення про особистість, поява яких обумовлена значними змінами в об'єктивних умовах суспільного буття сучасної людини та появою у масовій свідомості нового образу “успішного життя”. Типовою визначають особистість, яка, постійно змінюючись, водночас створює і свій внутрішній світ, і світ соціальної взаємодії, відрізняючись при цьому такою інтегральною характеристикою, як здатність до самостійної смислової інтерпретації соціальної дійсності (П. Бергер, Т. Лукман, Г. М. Андреева, Л. І. Анциферова, Г. О. Бал, О. П. Белінська, Н. Л. Коломінський, С. Д. Максименко, В. В. Москаленко, Т. М. Титаренко та ін.).

Саме поєднання цих двох характеристик соціальної поведінки (зміна зовнішніх передумов і власна активність як певна дія) допомагає відповісти на питання про те, які вибори допускає для себе індивід, які чинники визначають пошук стратегії соціальної поведінки.

Продовжуючи думку Г. М. Андреевої [1, 16], логічно зробити висновок, який, безумовно, щодня підтверджується практикою: найважливішою рисою сучасної людини має бути готовність до вироблення і реалізації самостійних рішень.

У зв'язку з цим О. П. Белінська зазначає, що фактичне існування особистості в умовах різних соціальних змін можна прирівняти до її функціонування в ситуаціях невизначеності, коли основним завданням стає не реалізація схвалюваних суспільством цільових орієнтувань (і відповідно жорстка рольова ідентифікація), а пошук *об'єкта* ідентичності, тобто встановлення смислу і значення даної ситуації для себе особисто, з мінімальною опорою на стару соціально-нормативну базу, але з актуалізацією усього особистісного ресурсу [2].

Відповідно новизна у методології соціально-психологічних досліджень полягатиме у переключенні уваги з пошуку “Я” як сутності, що вже існує, на процес конструювання “Я”, тобто не стільки на заданості “Я” і обумовленій нею поведінці, скільки на творенні “Я” (під дією ситуації) та відповідних проявів соціальної активності.

До цієї думки Р. Харре [1, 24] приєднуються чимало з відомих сучасних психологів, у тому числі Г. М. Андреева [1], С. Д. Максименко [7].

Отже, розгляд професійної ідентичності має базуватись на уявленні про те, що повсякденна соціальна перервність і нестабільність закономірно формують суб'єкт, який порівняно легко змінює свої соціальні ролі та відповідні ідентичності.

Стосовно професійної ідентичності це сприймається як відмова від традиційного намагання кожної людини віднайти й опанувати свою “справу усього життя”, тобто професію, з якою пов'язується перспектива актуалізації особистості та самоствердження, досягнення нею бажаного матеріального і соціального статусу, культурного розвитку тощо.

Сучасна людина, особливо молодь, внутрішньо готова до багаторазової зміни професійної діяльності, і це не викликає відчуття дискомфорту, як це було в досвіді попередніх поколінь. Тоді професійна ідентичність цілеспрямовано закріплювалась, її вплив на структуру особистості був настільки великим, що доволі часто доводилось говорити про “професійні деформації особистості”.

Слід зазначити, що готовність до зміни своїх ідентифікаційних структур відповідно до прийняття нових соціальних ролей сприймається багатьма сучасними психологами як ознака психічного здоров'я людини, а жорстка когнітивна та

емоційна фіксованість на рольовому наборі — як прояв певних психічних розладів [2, 51].

Якщо професійна ідентичність втрачає своє вирішальне значення як чинник стабільності, як детермінанта соціального статусу індивіда, то яку функцію вона виконує тепер у процесі його соціалізації?

Як взаємодіють механізми “робочої Я-концепції” і професійної ідентичності? Адже відомо, що певні “робочі Я-концепції” реалізуються частіше, інші — доволі рідко, тобто в ситуаціях реальної соціальної взаємодії суб'єктів професійної діяльності з'являється неоднакова ймовірність формування “Я-концепції професіонала” — з включенням тієї або іншої професійної ідентичності.

Які структурні компоненти множинної, “локутної”, соціальної ідентичності — самопідсилення та самопізнання, — переймають на себе основні функції професійної ідентичності, коли вона набуває ознак лабільності?

Крім названих, виникає ще багато запитань, зміст яких обумовлюється новим підходом до розгляду проблеми професійної ідентифікації як процесу побудови людиною репертуару своїх “можливих Я” та оцінки ймовірності, з якою ці можливості реалізовуватимуться.

Для професійної ідентифікації, на відміну, наприклад, від етнічної, гендерної, вікової, специфічним є довільний характер її здійснення та визначальна роль мотиваційної основи цього процесу. З цим пов'язана особлива чутливість професійної ідентичності до сформованості оцінних ставлень індивіда, включаючи найрізноманітніші явища і предмети навколишнього світу та самого себе.

Відповідно зміст професійної ідентифікації обумовлюють різнопланові чинники — нормативні, соціальні, соціально-психологічні, особистісні. До соціально-психологічних належать: значення ролі інших у формуванні суб'єктивного ставлення до різних професій (соціальний статус, матеріальне забезпечення, особливості організації професійної діяльності, професійного спілкування та взаємодії), гомогенність і стабільність соціального середовища, в якому відбувається професійна діяльність; характер соціальних взаємодій у професійній групі; внутрішньогрупові егоцентричні переважання або протиріччя в типовому професійному середовищі; характерна доля представника професії; перспективи самовираження та професійного зростання тощо.

В умовах стабільного функціонування всіх державних структур встановлювалась і підтримува-

лась відносна усталеність впливу зазначених чинників на процеси професійної ідентифікації.

Домінуюча роль при цьому традиційно залишалась за суб'єктивною привабливістю *предмета* професійної діяльності (інтерес до її змісту, соціальний статус професіонала).

Без перебільшення стверджуватимемо, що переосмислення фундаментальних положень теорії ідентичності, тобто певна її модернізація, з наступною розробкою всього комплексу відповідних прикладних проблем визначає цільове спрямування і зміст окремого напрямку соціально-психологічних досліджень у сучасному людознавстві.

Зміни, що сталися в нашому суспільстві, супроводжувались зсувом пріоритетів у сфері ціннісних орієнтувань (і молоді, і дорослого населення). Наслідком цього є те, що для професійної ідентифікації вирішальним став такий чинник, як реальна перспектива *самоствердження* особистості (матеріальне забезпечення, соціальний статус, можливості самоактуалізації, кар'єра тощо).

Отже, є достатньо підстав для припущення, що професійна ідентичність набуває ознак соціально-психологічної константи лише за наявності зазначених вище передумов самоствердження,

а інтерес до змісту професійної діяльності та визначення власної схильності до неї як мотив ідентифікації відступає на другий план. Винятком є випадки, в яких йдеться про спеціальні здібності та відповідну професійну ідентичність. Здебільшого це стосується творчих професій.

Література

1. Андреева Г. М. В поисках новой парадигмы: традиции и старты XXI в. // Социальная психология в современном мире. — М.: Аспект Пресс, 2002. — С. 9–27.

2. Белинская Е. П. Исследования личности: традиции и перспективы // Социальная психология в современном мире. — М.: Аспект Пресс, 2002. — С. 42–61.

3. Дубовская Е. М. Социализация в изменяющемся мире // Социальная психология в современном мире. — М.: Аспект Пресс, 2002. — С. 148–162.

4. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность как комплексная характеристика соответствия субъекта и деятельности // Психологическое обозрение. — № 2. — 1998. — С. 35–40.

5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. — Р/нД, 1996.

6. Леонтьев Д. А., Шелобанова Е. В. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего // Вопросы психологии. — № 1. — 2001. — С. 57–66.

Формування нових моделей соціальної поведінки людей та конструювання іншої персональної системи цінностей у сучасному українському суспільстві безпосередньо впливають на визначення ідентифікаційних структур особистості. Процес побудови "образу Я" як компонента соціального світу розглядається тепер не з позицій протиставлення суб'єкта і об'єкта, а як їх взаємодія в побудові образу світу і власного "образу Я" (теорія соціальної ідентифікації). Зроблено спробу інтерпретувати цей підхід щодо соціально-психологічного дослідження проблем професійної ідентифікації сучасної молоді.

Формирование новых моделей социального поведения людей и конструирование другой персональной системы ценностей в современном украинском обществе непосредственно влияют на определение идентификационных структур личности. Процесс построения "образа Я" как компонента социального мира рассматривается теперь не с позиций противопоставления субъекта и объекта, а как их взаимодействие в построении образа мира и собственного "образа Я" (теория социальной идентификации). Сделана попытка интерпретировать этот подход относительно социально-психологического исследования проблем профессиональной идентификации современной молодежи.

Formation of new models of social behavior and design of other personal system of values in contemporary Ukrainian society directly affect the determination of structures of individual identity. The process of creating "the image I" as a component of the social world is considered no longer opposed the position of subject and object, but as their interaction in building the image of the world and their own "image I" (theory of social identification). The article is an attempt to interpret this approach to socio-psychological study of the professional identity of today's youth.

Надійшла 23 квітня 2010 р.